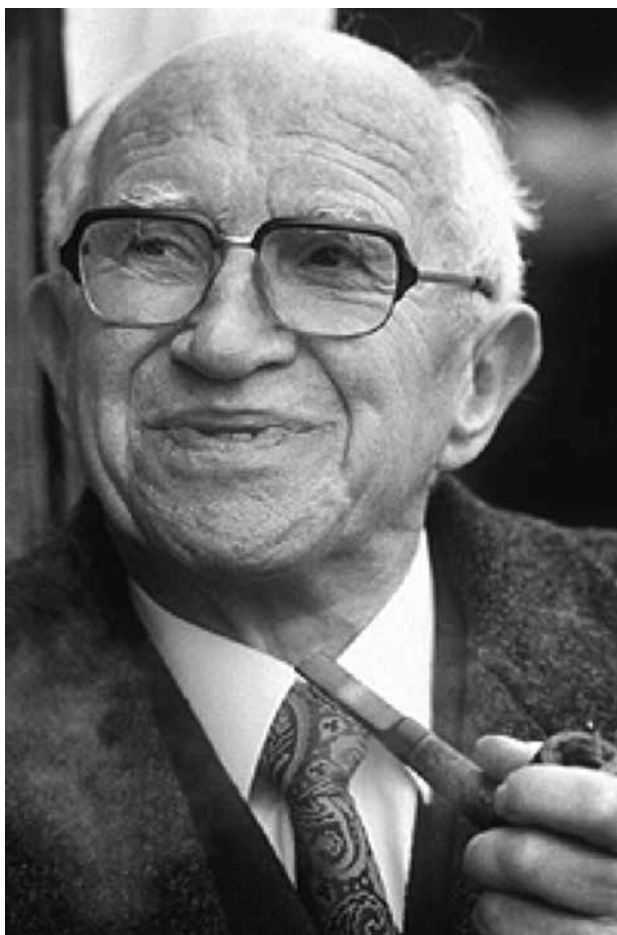

**DE HEEL ANDERE GOD
WIL EEN HEEL ANDERE
MAATSCHAPPIJ**

Andreas Pangritz

De heel andere God wil een heel andere maatschappij

Het levenswerk van Helmut Gollwitzer
(1908-1993)

vertaling: Dick Boer

NARRATIO

Deze uitgave is tot stand gekomen in samenwerking
met het publicatiefonds van de
Vereniging voor Theologie en Maatschappij.

Narratio

Deze uitgave is tot stand gekomen in samenwerking met het publicatiefonds van de Vereniging voor Theologie en Maatschappij www.vtm-web.nl

Andreas Pangritz (geb. 1954) is hoogleraar systematische theologie en directeur van het Oecumenisch Instituut aan de universiteit van Bonn.

Hij publiceerde *Dietrich Bonhoeffers Forderung einer Arkandizplin* (1988) en *Vom Kleiner- und Unsichtbarwerden der Theologie. Ein Versuch über das Projekt einer "impliziten Theologie", bei Barth, Tillich, Bonhoeffer, Benjamin, Horkheimer und Adorno* (1996). Verder talrijke publicaties op het terrein van het Bonhoeffer-onderzoek, de politieke theologie, de relatie jodendom-christendom en de interreligieuze resp. de interculturele theologie.

Gerrie Huiberts is eindredactrice van deze serie boekjes over theologen en theologes.

ISBN 978 90 5263 223 0

NUR 707

© 2015 uitgeverij NARRATIO, Postbus 1006, 4200 CA Gorinchem
tel. 0183 62 81 88 fax 084 739 29 45 email: lvdherik@narratio.nl
Actuele informatie is te vinden op www.narratio.nl en via de boek-signalering van www.boekentafels.nl.

Orspronkelijke titel: Der ganz andere Gott will eine ganz andere Gesellschaft. Das Lebenswerk Helmut Gollwitzers (1908-1993)

© Vertaling: Dick Boer

Niets uit deze uitgave mag verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, Internet of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Ook te bestellen via de Internetboekhandel www.kerkboek.nl

INHOUD

I.	Een irreguliere theoloog	7
II.	Jeugd en studietijd. De ontmoeting met Karl Barth	11
III.	Kerkstrijd en het 'Joodse vraagstuk'	17
IV.	Soldaat en krijgsgevangenschap	27
V.	De 'broeikas': Bonn	35
VI.	In de 'frontstad' van de Koude Oorlog: Berlijn	43
VII.	De ontmoeting van christenen en joden	55
VIII.	Van christelijk-marxistische dialoog naar theologie van de revolutie	71
IX.	Epiloog	85
	Literatuurlijst	90

I. EEN IRREGULIERE THEOLOOG

Helmut Gollwitzer behoort tot de invloedrijkste, ook internationaal bekende, politiek geëngageerde protestantse Duitstalige theologen in de tweede helft van de twintigste eeuw. En lijkt toch vandaag bijna geheel vergeten. Terwijl niet alleen de huidige economische crisis maar ook de crisis waarin het gesprek tussen de religies en ideologieën in een tijd van globalisering geraakt is reden genoeg zou moeten zijn om opnieuw aan Gollwitzer te herinneren als de pionier van een dialogische, kritische en geëngageerde theologie.

Gollwitzer was – zoals zijn leraar Karl Barth dat noemde – een ‘irreguliere’ theoloog. Onder ‘irreguliere’ dogmatiek verstond Barth een “bezinning op het Woord van God” die, in onderscheid met de reguliere, d.w.z. ‘schoolse’ dogmatiek die hij zelf praktiseerde, “onmethodisch, chaotisch, vrijbuitertachtig, met steeds weer uiteenlopende aanzetten” bedreven werd. En hij achtte het heel goed mogelijk dat zo’n bezinning op het Woord van God “oneindig veel vruchtbaarder” was dan de “pogingen tot een omvattend geheel” te komen. In elk geval kon het werk van irreguliere dogmatici “leiden tot deelsuccessen die belangrijker zijn en van meer ernst getuigen dan het werk van dozijnen al te methodische ‘methodici’ die van de zaak misschien wel minder weten dan zulke vrijbuiters”. Het belangrijkste voorbeeld in de geschiedenis van de theologie van zo’n irreguliere en toch zakelijke dogmatiek was voor Barth “niemand anders dan Luther”.

Ook de Lutheraan Gollwitzer was zo’n ‘vrijbouter’ die theologie primair als “interveniërend denken” (Adorno) bedreef. Geen eeuwige waarheid maar wat hier en nu aan de orde was stond in het centrum van zijn belangstelling. Zijn theologie kwam voort uit preken maar ook uit gelegenheidstoespraken. Hij was ook bereid zijn gedachten te herzien als de verhoudingen veranderd waren. Het Lutherse adagium van de ‘rechtvaardiging uit het geloof alleen, zonder de werken van de wet’ vatte Gollwitzer op als “een polemisch principe” dat niet “tot een dogmatisch systeem” mocht worden

uitgebouwd. Daarom heeft hij “alles in het werk gesteld de rechtvaardiging louter als een *praktisch* principe op te vatten..., als de paradoxale bevrijding van de menselijke praxis, en de verleiding weerstaan dit fundamentele inzicht van Luther nog eens te systematiseren” (Marquardt). Maar het gevaar van zulke ‘vlugschrift-theologie’ is dat zij net als wat er de aanleiding toe gaf veroudert. Gollwitzer is dit gevaar evenmin ontlopen als Luther. Zodat de vraag tenslotte moet zijn: wat blijft?

In de ‘in memoriams’ na zijn dood in 1993 werd Gollwitzer in het algemeen een ‘strijdbaar’ theoloog genoemd. Maar deze, op zichzelf juiste, karakterisering beneemt het zicht op de dialogische inslag van zijn theologie. Die maakte hem in velerlei opzicht tot een bruggenbouwer en mediator: tussen geloof en denken, tussen theologie en politiek, tussen christenen en joden, tussen belijdende christenen en marxisten. Zijn genie voor vriendschap bleek niet in de laatste plaats uit de manier waarop hij, over de politieke fronten heen, wist te bemiddelen tussen de regenten en de in opstand gekomen jonge generatie van de zogenaamde ‘68ers’.

Als geen andere protestantse theoloog heeft Helmut Gollwitzer zich in de veertig jaar West-Duitse Bondsrepubliek geprofileerd als een politiek en dat betekende voor hem in toenemende mate socialistisch geëngageerd mens. In het naoorlogse Duitsland werd hij aanvankelijk beroemd door zijn herinneringen aan de jarenlange Russische krijgsgevangenschap als voormalig soldaat van de Wehrmacht. In de onrustige jaren van de zogenaamde studentenbeweging, waar hij als hoogleraar voor systematische theologie aan de Freie Universiteit in Berlijn middenin stond, werd hij een belangrijke mentor van de ‘buitenparlementaire oppositie’ en een uitgesproken politiek geëngageerd theoloog. De uitspraak die Karl Barth ooit deed, dat een christen ‘uiterst links’ hoort te staan werd voor hem uiteindelijk richtinggevend.

Bij dit alles bleef de theoloog Gollwitzer gericht op de bijbel en de Lutherse belijdenis van het Beiers-Frankische land

waar hij vandaan kwam. Een theoloog die ook bij zijn tegenstanders als begenadigd prediker in hoog aanzien stond. Met ketterijen als de 'theologie na de dood van God' in de 60er jaren had hij niets op. Uitgangspunt van Gollwitzers 'politieke' theologie was juist dat God bestáát, of beter: dat Hij leeft en dat Gods wil niet de dood van de zondige mens was maar zijn omkeer tot het leven. Voor hem was het juist de dogmatische traditie die in scherpe tegenspraak stond met maatschappelijk onrecht.

Gollwitzer was een 'theoloog van het Godsrijk' (Marquardt, in: AW 10, 32). "Kernbegrip van zijn theologie" was de "*belofte*" als "het vooruitgrijpen (*Vorgriff*) van de hoop op de in het evangelie verkondigde werkelijkheid Gods" en "de aanval (*Angriff*) op alle theologische traagheid en behoudzucht" (21). Alle traditionele thema's van de theologie kwamen bij hem in de "horizon van de verandering van de wereld" te staan. Want "*de heel andere God wil een heel andere maatschappij*" (Ich frage, 62). "Gedreven door de verwachting van het Rijk Gods" en "geleid door de mogelijkheden van het marxistisch instrumentarium" zocht hij naar "oriëntatie" in het veld van "linkse theorie en praxis" (Marquardt, in: AW 10, 35).

Als Gollwitzers theologische hoofdwerk kan zijn *Krummes Holz – aufrechter Gang* (1970) worden beschouwd. Met dit boek probeerde hij juist ook de politiek geradicaliseerde jonge generatie te sensibiliseren voor de oude "vraag naar de zin van het leven". Typisch voor het open karakter van Gollwitzers theologie inzake filosofische vragen is het boek *Denken und Glauben* dat hij in 1964 samen met de filosoof Wilhelm Weischedel publiceerde – oorspronkelijk als colleges in dialoogvorm gehouden. Daarnaast valt – zogezegd als oogst van zijn academische werkzaamheid – zijn "Inleiding in de protestantse theologie" *Befreiung zur Solidarität* (1978) te noemen. Het was typisch voor Gollwitzers 'irreguliere' theologiseren dat een groot deel van zijn omvangrijke werk eerder uit losse geschriften dan uit dogmatische verhandelingen bestaat. Een keuze daaruit is te vinden in de tiendelige *Ausgewählte Werke* (1988).

Een omvattende wetenschappelijke biografie bestaat tot op heden niet. Ook dit boekje kan die niet vervangen. Er kan echter worden gewezen op een eerste poging tot zo'n biografie: Gottfried Orth: *Helmut Gollwitzer – zur Solidarität befreit* (1995). Omvangrijk biografisch materiaal biedt het postuum verschenen *Skizzen eines Lebens* (1998). De enorme betekenis die Gollwitzer al tijdens zijn leven in theologie en maatschappij had is gedocumenteerd in de feestbundel ter gelegenheid van zijn 70^e verjaardag, *Richte unsere Füße auf den Weg des Friedens* (1979) en in *Begegnungen mit Helmut Gollwitzer* (1984).

II. JEUGD EN STUDIETIJD

DE ONTMOETING MET KARL BARTH

Helmut Gollwitzer werd op 29 december 1908 in het Frankische Pappenheim geboren, in een nationaal-conservatief, Beiers-luthers domineesgezin. Hij had twee zusters en één broer – daar kwamen later nog twee broers bij. Tijdens de Eerste Wereldoorlog groeide hij op in Bad Steben (in de Boven-Palts) dat hij altijd als zijn thuis heeft gevoeld. In de chaos van de Münchener Radenrepubliek verhuisde het gezin in de lente van 1919 naar Lindau aan het Bodensee.

Toen hij 13 jaar was werd Gollwitzer lid van de Lindause afdeling van het 'Deutsch-Nationale Jugendverband' (Skizzen, 27). Tijdens de putsch van Hitler in München op 9 november 1923 fungeerde hij in de Lindause SA als ordonnans. Maar al gauw raakte hij onder de invloed van de 'Jugendbewegung' van de 20er jaren. Hij sloot zich aan bij de 'Wandervogel' ('trekvoegels'), om precies te zijn: bij de 'Bündische Jugend' waarin een autonome en communautaire levensstijl werd gecultiveerd.

“*Het begon met het trekken ... Uit het trekken als vrijetijdsbesteding ontstond een levensvorm met steeds verdergaande consequenties ..., een nieuwe levensstijl die ons de belofte van een nieuwe maatschappij leek te zijn met de opdracht deze te doen aanbreken.*”

(AW 9, 205v.)

“*Dit was de rijkdom van onze jeugd. Rijk aan vriendschappen, rijk aan ervaringen in de natuur en in de maatschappij, rijk aan bijpassende verantwoordelijkheid, de geest gewijd, op ons zelf gezet, op onze eigen benen – zo droegen wij het hoofd omhoog, en nu nog had niemand van ons deze tijd willen missen, deze rijke jeugd die ons voor het leven gevormd heeft.*”

(AW 9, 208v.)